

Прийменникова префіксація в системі словотвору давньогрецької мови

Як відомо, життя мови полягає в оперуванні різними знаками. Аналіз їх співвідношень та закономірності цих співвідношень завжди привертала до себе увагу мовознавців. При цьому найбільш цікавим питанням залишається питання про те, як народжуються в мові нові значення і як можна описати комбінаторику знаків, з якою мова постійно має справу.

Нові тенденції у вивченні мовних питань, які можна спостерігати приблизно починаючи з 80-х рр., коли більшість учених стала розглядати мову як «когнітивний процес, що здійснюється в комунікації» [10:391], зумовили необхідність перегляду і переосмислення парадигм знань в окремих галузях мовознавства, зокрема у словотворі. Розуміння мови як когнітивного процесу, який пов'язаний з осмисленням досвіду людини, пізнанням світу і водночас комунікативною діяльністю людини, в результаті якої набутий досвід стає надбанням інших членів суспільства, вимагає розглядати словотвір як систему забезпечення потреб у виділенні та фіксації особливих концептуальних структур знання (ментальних репрезентацій досвіду та знань людини), їх згортанні в мовні форми, що відповідають певним формальним та змістовим вимогам. За висловом О.С. Кубрякової, «з когнітивної точки зору словотвір орієнтовано на оптимізацію та забезпечення пізнавальної діяльності людини, на вербалізацію духовного життя людини та сприйнятого нею світу, це призводить <...> до створення достатньої кількості словотворчих категорій та словотворчих моделей, які за сво-

єю сутністю відповідають рівням членування інформації та виділення в ній найбільш суттєвих для життєдіяльності людини змістів. У компетенцію словотвору входить тому його участь у формуванні мовної картини світу, в актах категоризації, у процесах когнітивної обробки інформації, що надходить до людини» [10:393]. Таким чином, основну одиницю словотвору, похідне слово, можна представити тепер як нову одиницю отримання, збереження та систематизації знання.

Аналізу похідних слів, складовою частиною яких виступає прийменник у функції префікса, ми б і хотіли присвятити нашу роботу, проводячи дослідження на матеріалі давньогрецької мови.

Як ми намагались показати, проблеми словотвору посідають значне місце у мовознавстві, особливо у світлі новітніх теорій та підходів. Проте висвітлення питань відповідної тематики на матеріалі давніх мов (латинської, давньогрецької та інших) до сьогодні залишається поза увагою мовознавців. Лише окремі дослідники звертались до деяких питань словотвору в латинській та давньогрецькій мові, причому виключно у традиційному світлі і з акцентом лише на окремі аспекти цієї великої проблеми (В.В. Іванов, А. Мейє, А.О. Білецький, О. Добіаш, М.М. Покровський). Натомість саме матеріал давніх мов дозволяє простежити тенденції формування певних словотворчих категорій і моделей, що виникають в ході історичного розвитку мови як засіб «на-

йменування нової концептуальної структури, нового кванта знання» [10:408].

У межах даної статті ми не претендуємо на всебічний аналіз проблеми прийменникової префіксації у давньогрецькій мові з позицій сучасного мовознавства. Перш за все ми ставимо на меті розглянути концепції та погляди з цього питання, які існують на сьогоднішній день. По-друге, актуальним видається окреслити коло тих питань, що потребують розробки або переосмислення у світлі сучасних теорій.

Функціонування прийменників як префіксів у складних словах є одним із шляхів розвитку семантики первинних прийменників. Прийменник-префікс як складова частина нового слова, здебільшого повнозначного, безумовно, зберігає зв'язок з прийменником – окремим словом зі своїми специфічними ознаками, впливаючи на семантико-граматичні зв'язки між словами в реченні. У цьому зв'язку питання, пов'язані з функціонуванням первинних прийменників у ролі префіксів, становлять неабиякий інтерес.

Висвітлення проблеми зв'язку між прийменником та префіксом у функціональному та семантичному плані знаходимо, зокрема, в працях А. Мейє та В.В. Іванова. Дослідники вказують на те, що у спільноіндоевропейській мові протягом давньої історії кожної окремої мови, а в індоіранських мовах та в давньогрецькій – до початку історичної епохи, прийменники та префікси були тотожні й мали певну самостійність [11:384]. У ході розвитку індоевропейських мов давні іменні елементи, що пізніше перетворились у прислівники, стали прилягати безпосередньо до дієслова. В результаті цього злиття стає неможливим явище тмєсису, що простежувалось в балтійському, анатолійському та інших давніх діалектах [9:226]. Формально-граматична спільність прийменників і префіксів полягає в тому, що вони є препозитивними морфемами, а відмінність – у приналежності до різних складників граматичної системи (морфології, синтаксису) і ступенем їх граматичної єдності з певною частиною мови [4:192].

А.О. Білецький вважає, що діалектика в розвитку словотворення полягає в поступових переходах від простих форм до складних й від складних до простих через руйнування попередніх членованих форм. Характерною рисою пізніх періодів історичного розвитку мови є широке поширення нових форм від складних і складених іменних основ. Це загальне збільшення кількості лексем за рахунок збільшення нових похідних форм (сюди належать і поєднання простих дієслів з прийменниками-префіксами) слід пов'язати із загальною

тенденцією в розвитку мови в напрямку від синтетичної будови до аналітичної, яка в давньогрецькій мові, на думку дослідника, виявлялась не стільки в морфології, скільки саме в лексиці. Ця тенденція до аналітизму не виключає збільшення кількості складних слів, якщо кожна відокремлювана частина складного слова зберігає зв'язок з основою, від якої вона походить [3:233].

Отже, процес утворення нових слів у мові, зокрема засобами префіксації, відповідає, з одного боку, загальним тенденціям розвитку мови як певної структури, а з іншого, – пов'язується з необхідністю фіксації та об'єктивації нових концептуальних єднань, що виникають в актах пізнання та оцінки світу людиною. Таким чином, процеси, в результаті яких виникають нові, своєрідно розчленовані знаки, що містять специфічні уявлення людини про світ, поєднують словотвір як зі світом поза нас та нашої свідомості, так і зі світом мови.

Поняття похідного слова як основної словотворчої одиниці невід'ємне від поняття знаку. Поява знаку, як і поява похідного слова, завжди відбиває прагнення замінити одну сутність іншою таким чином, щоб полегшити цим ментальні процеси людської свідомості. Мовний знак здатен замінити складні та розгорнуті когнітивні структури і уможливити оперування ними у більш легкій спосіб, використовуючи один єдиний символ [10:421; 2:96]. У формуванні похідного слова використовуються вже існуючі в системі мови елементи (слова, основи, афікси, інші більш складні форманти). Це зумовлює подвійну референцію похідного слова – його здатність відсилати водночас до дійсності і до мови. І тут виявляється цікава здатність людини характеризувати нове знання через вже наявні, комбінувати вже готові та опрацьовані структури знання з метою вираження нового [10:407]. У результаті, в розпорядженні людини з'являється не просто ще одне нове слово, але «в мовній картині світу з'являється ще одна точка» [10:422]. Це зумовлює низку зрушень у загальній системі взаємопов'язаних елементів: якийсь шар лексики збагачується; звужуються, розширюються або перегруповуються семантичні структури членів певної семантичної категорії та ін.. До того ж змінюється і організація «внутрішнього лексикону» людини [10:422; 1:53], адже фіксація певної структури знання за допомогою нового знаку робить це знання, колись невизначене та сумнівне, свідомим, чітким та впорядкованим.

Таким чином, похідне слово виступає як словотворча конструкція, як особлива комбінаторика готових знаків у складний (комплексний) знак. Це пов'язує похідне слово, з одного

боку, з морфологією, оскільки похідне слово виступає як нова морфологічна структура, а з іншого, – із синтаксисом, оскільки похідне слово будується за особливими правилами комбінаторики знаків (внутрішній синтаксис), а далі функціонує, конкуруючи з іншими синтаксичними конструкціями або входячи до їх складу.

Система похідних слів з прийменником-префіксом у давньогрецькій мові багато в чому відповідає загальним правилам організації подібних систем в інших мовах, але має і свої особливості, зумовлені структурою саме давньогрецької мови, історичними процесами, що відбувались у ній.

Цікаву класифікацію префіксованих слів пропонує, зокрема, О. Добіаш [8:322–340]. Він розподіляє ці одиниці за трьома категоріями.

До першої категорії вчений зараховує слова, складені з прийменника й іменної частини, яка в прийменниковій конструкції повинна була б функціонувати як певна відмінкова форма. Наприклад, *amfibwmiōj* (Eur. Troad. 562) – те, що здійснюється біля жертовника (про *sfa-gail* – заклання); *anthlioi* (Soph. Ai. 805) – ті, що знаходяться проти сонця (про *agkwnej* – долини); *diapontioj* (Aesch. Choeph. 352) – (про *gh* – земля) – земля, якої досягаєш тільки через море = заморська земля; *periauxenioj* (Herod. 3.20.) – те, що носять на шії (про *streptoij* – намисто); *uperakrioj* (Herod. 6.20.) – той, що знаходиться над горами та ін..

У наведених прикладах представлені слова, що базуються на прийменникових зворотах як на явищі, яке вже практикувалося в мові й досить довго використовувалося для утворення складних слів. Предмет, який у прийменниковій конструкції був виражений відмінковою формою, є частиною складного слова. Щодо іншого предмета, необхідного в прийменниковій конструкції для зіставлення предмета з предметом, то для визначення його необхідно іноді вдаватись до низки спеціальних розумових операцій, здогадок, припущень, заснованих на буденному досвіді людини про явища оточуючого світу. Сутність проблеми полягає в тому, що у структурі похідного слова інформація розподіляється по-різному. Частина інформації завжди залишається схованою, латентною. Виявити її можна за складниками похідного слова (основами, коренями, афіксами), які прямо не повідомляють, але імплікують необхідне розуміння знаку. Правила семантичного висновку, визначення повного значення похідного слова, заснованого на здогадках, на буденному досвіді людини отримало назву інференції. Інференція, на думку багатьох лінгві-

стів, має розглядатись як обов'язкова частина теоретичної семантики та особлива галузь семантичного аналізу, оскільки дозволяє визначити латентні, уявні значення, що визначають стратегію мовця при використанні ним похідних або складних слів [10:412; 15:83]. Звичайно, дія інференції залежить від типу похідного знаку і виявляється найбільш очевидно в процесі реальної мовленнєвої діяльності, тобто при сприйнятті реальних текстів.

У наших прикладах можна побачити, що один із зіставляваних предметів у складному слові може бути прямо означений (*proqurion* «сіни», іменник, який називає те, що знаходиться *proi qurwn* – перед дверима) або тільки намічений (слово *periauxenioj* тільки намічає предмет, який знаходиться *peri auxena* – навколо (на) шії, і далі шляхом семантичного висновку (інференції) ми приходимо до можливо-го об'єкту – *streptoij* «намисто») [8:322–324].

Розглянемо другу категорію складних слів за О. Добіашем. Тут обидва предмети, що зіставляються, отримують своє вираження поза межами складного слова. Ця категорія найбільш численна. Проаналізуємо деякі приклади:

wj tel me kourawn amfhluqe qhluj authl, (Hom. Od. 6.122). – Здається, дівочий дзвінкий голос близько *почувся* мені. *|Auth|* – «голос» і *egw* – «я» зіставляються тут в просторовому відношенні. Обидва предмети знаходяться поза складним словом. Складне слово, у свою чергу, містить у собі дієслівну основу, що зумовлює характер відношень між предметами, та прийменник-префікс, який викликає появу акузатива ?ε, як це було в прийменниковій конструкції.

Ti m | amfiball lej xersin, wj tallaina pai, ornij opwj polioxrwj kuknoj (Eur. Bacch. 1364). – «Нащо мене *обіймаєш* руками, нещасна дитино, неначе білий птах лебідь». У цьому прикладі прийменник *amfil* не тільки за змістом належить до дії *ball lw*, але й внутрішньо злився з ним в одне слово, при цьому він залишається показником відношення між предметами, зумовлюючи появу акузатива *me*.

Дійсно, трапляється, що прийменник внутрішньо зливається з вираженням дії настільки тісно, що вже не може впливати на конструкцію так, як у чистому прийменниковому звороті. Наприклад, в *erxomai dial pulwn* – «проходити в двері» вживається генетив, а в *dierxomai pullaj* – акузатив. Постає питання, які із складних слів треба вважати більш ранніми: ті, в яких прийменники ще впливають на конструкцію, чи ті, в яких прийменники

злились з вираженням дії й не зумовлюють появу певної відмінкової форми. Б. Дельбрюк, наприклад вважає, що спочатку прийменник видозмінював значення дієслова, а потім, коли дієслово прийняло пристосований до його значення відмінок, між прийменником й певним відмінком встановилося певне семасіологічне відношення [8:324–326]. Як нам здається, первинною була ситуація, коли прийменник в складному слові впливав на конструкцію. Це лише підтверджує думку, що в давньогрецькій мові загальна тенденція до аналітизму реалізовувалась, зокрема, в активному утворенні складних слів за умов збереження семасіологічного зв'язку з первинною основою. Тому в момент поєднання прийменника з дієсловом у складне слово перший повинен був зберігати семасіологічний зв'язок з відмінковою формою.

Третю категорію, за О. Добіашем, утворюють слова, в яких перша частина, тобто сам прийменник-префікс, лише відтінює значення другої частини. Наприклад, *amfibolila* – кидання туди й сюди – скрутне становище (*amfibolisi exesqai* (Herod. 5.74.) – потрапити в скрутне становище); *amfidakrutoj* (про *o poqoj* – туга (Eur. Phoen. 330)) – туга, що викликає навколо сльози; *anabakxeuw* – біснуватися (*materoj aimasaj, o s | anabakxeuei* (Eur. Or.338) – кров матері душить тебе); *anaballlw* – відкладати (*anaballlomai toi ej trihthn hmerhn apokrihesqai* (Herod. 5.49.) – відкладаю на третій день відповідь тобі); *anagw* – відвозити (*mixqeij al l odapoisi gunaik' eueidei' anhgej es apihj gaihj* (Hom. Il. 3.48) – ти, потрапивши в чуже плем'я, жінку-красуню вивіз з чужої землі).

Семантика складних слів третьої категорії складна й різноманітна, вона тісно пов'язана зі значенням того слова, з яким прийменник утворив «*compositum*» [8:340].

Розглянуті групи складних слів дозволили з'ясувати, що залежно від приналежності похідного слова до того чи іншого лексикограматичного класу слів значення і вплив прийменника-префікса на семантику складного слова може бути різним. Так, у складному іменнику прийменник не може впливати на конструкцію. У цьому випадку семасіологічним доповненням є найчастіше генетив або певний прийменниковий зворот. У складних прикметниках прийменник-префікс залишається показником відношень між предметами. У складних дієсловах зіставляюваний предмет завжди перебуває зовні, тому цікаво простежити, наскільки зберігається відмінок, який є до-

речним у відповідній прийменниковій конструкції [8:331–332].

Дієслівна префіксація особливо виділяється серед інших словотворчих актів такого типу. У поєднанні з прийменником дієслово є елементом, який визначається, а прийменник – словом, яке визначає. Проте зустрічається й зворотний зв'язок. При цьому змінюється дієслово, а прийменник є постійною визначальною основою. Цю ситуацію можна назвати семантичним домінуванням прийменника. У вислові одна з двох частин може вживатись тільки один раз; так, прийменник може відповідати дієслову з префіксом. І навпаки, просте дієслово може відповідати дієслову з префіксом. Таким чином відбувається «усунення» превербів, тобто зміст прийменника входить у зміст простого дієслова [12:98]. Важливо відзначити, що похідні слова нерідко зберігають зв'язок з первісним словом, але здебільшого їх семантика відрізняється. Новий префікс, який отримують похідні слова, може суттєво змінити значення кореня й таким чином розірвати семасіологічний зв'язок між первісним і похідним словом [13:90]. Проте, на думку М.М. Покровського, зіставлення складного дієслова з відповідним простим часто виявляється недоречним, а інколи й помилковим, «оскільки ми ризикуємо зрівняти дві нерівні величини» [13:113]. Наприклад, дієслова *klwqw* і *epiklwqw*. Просте дієслово в переносному значенні (про Парок, які прядуть нитку долі; пор. ще *tal klwsqenta* «доля» без згадування про Парок у Платона – Legg. XII. 960 c) завжди зберігає основне значення «прясти», а дієслово *epiklwqw* відоме тільки в переносному вживанні (про Парок та богів, які вирішують долю людини). Візьмемо ще більш характерний приклад: *epitel lw* в значенні «доручаю», «наказую» абсолютно відокремилось від *tel lw* із значенням «приводити в дію».

Звідси випливає необхідність зіставляти величини одного порядку, тобто складне зі складним. Дійсно, якщо розглянути ряд синонімічних дієслів, складених з одним прийменником, то можна побачити, що цей прийменник зумовлює в семантиці всіх дієслів той самий відтінок значення. Наприклад, прийменник *epi* у поєднанні з дієсловами звуку надає їм відтінку згоди з дією, яка відбулась безпосередньо перед цим: 1) *epaineu*: *altar ou| toi pahtej epaineomen qeoil al loi*. (Hom. Il. 4.29). – Ми, всі інші боги, не схвалюємо тебе; 2) *epistenaxomai*: *toij del barul stenaxwn metefh kreilwn |Agamemnwn/ xeiroj exwn*

Menellaon, *epestenaxonto* d' *etairoi*: (Hom. II. 4.154) – Тяжко стогнучи й тримаючи брата за руку, Агамемнон так між тим говорив, і друзі *стогнали* (на знак співчуття); 3) *epoufhmew*: [Enq' alloi meh paltej epoufhmhsan] *Axaioi* (Hom. II. 1.22). – Усі ахейці *висловили згоду*. [13:113–114].

Важливим є питання про збереження спільних ознак між прийменниками та префіксами в семантичному плані. На думку багатьох дослідників, префіксально-прийменникова кореляція найбільш чітко виявляється в конструкціях з дієсловами руху або з дієсловами конкретної фізичної дії за наявності відтінків динамічного значення, де префікс і прийменник зберігають реальну просторову семантику [5:57–63; 6:24–27; 7:8–15]. Центр семантичних співвідношень складають префікси й прийменники, що виражають лінійну орієнтацію руху. Для групи просторових префіксів характерна симетрія їх протилежних значень: якщо вживається префікс на позначення руху всередину, то наявний і префікс на позначення руху назовні; якщо дієслівна основа поєднується з префіксом для вказівки на рух до якоїсь мети, то вона повинна поєднуватись з префіксом, що вказує на рух від мети [14:207–208]. Таку симетрію виявляють і прийменники, що з динамічними відмінками вказують на напрямок або шлях руху [4:194]. Співвідношення між прийменниками та префіксами на семантичному рівні можна проілюструвати такими прикладами: 1) *apo* – від, *ek* – з (*aperxomai* – відходити, *ecerxomai* – виходити)/ *en* – в, *ei* – до, *pro* – до (*enexomai* – входити, *eiexomai* – входити, *proexomai* – підходити); 2) *kata* – вниз (*katabainw* – спускатись)/ *ana* – вгору (*anabainw* – підніматись); 3) *epi* – на, *uper* – над (*epitithmi* – накладати, *upertithmi* – ставити над чимось, доручати)/ *upo* – під (*upotithmi* – підкладати); 4) *pro* – перед (*proballw* – кидати вперед, виставляти)/ *meta* – позаду (*metaballw* – кидати за спину (ос. про зброю)).

Таким чином, прийменники-префікси, з одного боку, виступають як певне продовження семасіологічного розвитку первинних прийменників. Так само, як у прийменниковій конструкції вони допомагали відмінковій формі у вираженні різноманітних відношень між

предметами, в складних словах прийменники сприяли передачі найтонших, найрізноманітніших відтінків значення. В цьому вбачається вершина семасіологічного розвитку прийменників від ролі позначати просторові та темпоральні відношення між двома предметами до вказівки на більш абстрактні відношення. З іншого боку, прийменникова префіксація є одним із способів позначення нової реальності, усвідомленої людиною, яка потребує фіксації у певному мовному знаку. Кожен словотвірний акт повинен вивчатись у складній системі координат, коли до уваги беруться всі фактори, що зумовлюють як когнітивно-інформаційні так і комунікативні особливості висловлювання. Прийменники-префікси виконують різні функції і мають різне семантичне навантаження, входячи до складу слів різних лексико-семантичних груп. Тому необхідним здається глибоке і ретельне вивчення явищ іменникової, прикметникової та дієслівної префіксації і окремо, як специфічні словотвірні акти, і в порівнянні одне з іншим для створення загального уявлення про здійснення актів такого типу в конкретній мові. До цих стратегічних напрямів вивчення прийменникової префіксації давньогрецької мови треба додати ще необхідність з'ясування питання про те, як співвідносяться між собою варіанти перемінного вживання префіксованого слова, або прийменникового звороту, або префіксованого слова з прийменником для вираження того самого відтінку значення. Можливість описати одну і ту саму ситуацію або об'єкт різними засобами лінгвісти пояснюють, з одного боку, наявністю певної мовної традиції, стандарту при позначенні певної ситуації, а з іншого, – інтенціями мовця, який зазвичай описує ситуацію, фокусуючи свою увагу головним чином на якійсь певній її деталі. Зробити подібний аналіз указаних варіантів вживання прийменників-префіксів, розібратись у складній семантичній структурі кожного випадку, зрозуміти при цьому інтенцію мовця, залучаючи згадуваний вже нами прийом інференції, здається нам цікавим і важливим завданням для подальших досліджень у галузі словотвору давньогрецької мови. Це поглибить розуміння словотвірних процесів, особливостей та спрямованості їх протікання не тільки у давніх, але й у сучасних мовах.

Література

1. Бардина Н.В. Языковая гармонизация сознания. – Одесса, 1997. 2. Бейтс Э. Интенции, конвенции, символы // Психолінгвістика: Сб. ст. – М., 1984. – С. 50–102. 3. Белецкий А.А. Принципы эти-

мологических исследований (на материале греческого языка). – К., 1950. 4. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. – К., 1980. 5. Войцехівська В.Г. Прийменникове керування

префіксальних дієслів: Префіксально-прийменникова кореляція // Мовознавство. – 1968. – № 6. – С. 23–27. **6.** *Войцеховская В.Г.* Приглагольное управление в современном украинском литературном языке: Сочетания с префиксально-предложной корреляцией: Автореф. дис. канд. филол. наук. – К., 1969. **7.** *Воронкова О.Б.* Локальные значения дативных и аккумулятивных предложных конструкций // Лингвистические исследования. Синтаксический анализ разносистемных языков. – М., 1979. – С. 52–58. **8.** *Добиаш А.* Опыт семасиологии частей речи и их форм на почве греческого языка. – Прага, 1877. **9.** *Иванов В.В.* Общеиндоевропейская, анатolianская и праславянская языковые системы. Сравнительно-типологический очерк. – М. **10.** *Кубря-*

кова Е.С. Язык и знание. – М., 2004. **11.** *Мейе А.* Общеславянский язык. – М., 1951. **12.** *Одри Ж.* Индоевропейский язык // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1988. – Вып. 21. – С. 24–122. **13.** *Покровский М.М.* Семасиологические исследования в области древних языков // Покровский М.М. Избранные работы по языкознанию. – М., 1959. – С. 61–170. **14.** *Русанівський В.М.* Структура українського дієслова. – К., 1971. **15.** *Jackendoff R.* Semantics and Cognition. Cambridge (Mass.), 1993. **16.** *Дворецкий И.Х.* Древнегреческо-русский словарь: В 2 т. – М., 1958. **17.** *Homer.* Carmina / Ex recensione Guileimi Dindorfii. – 3 ed. corr. – Lipsiae: Teubner, 1852. – Vol. I – Iliadis. – Vol. II – Odysseae.

АННОТАЦІЯ

В статті розглядаються проблеми функціонування предлогів в ролі приставок в давньогрецькому мові, аналізуються існуючі роботи по даному вопросу, визначаються стратегічні напрoвлення дальнiйших досліджень предложної префіксації в давньогрецькому мові з урахуванням формування нової парадигми знання в сучасній лінгвістическій.

SUMMARY

The article deals with problems of functioning of prepositions as prefixes in Ancient Greek. The existent papers on this question are studied, the strategic directions of the further research of the prepositional prefixation in Ancient Greek are determined taking into account the formation of the new paradigm of knowledge in contemporary linguistics.